

ORTAQ DİL VƏ ORTAQ ƏLİFBA MƏSƏLƏLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ*

Xülasə: Məlumdur ki, dünya dilləri öz quruluşu, lüğət tərkibi və s. ilə fərqlənir. Hər hansı bir xalqın tarixini öyrənmək üçün tədqiqatçı həmin xalqın tarix boyu gəldiyi yolla geri qayıtmalı olur. Keçmişin izi təkcə keçmiş mənbələrdə deyil, çağdaş qaynaqlarda da mövcuddur: özündə etnik atribut və stereotipləri qoruyan etnoqrafiyada, xalq yaddaşında, dildə və dialektlərdə, mifologiya və folklorda keçmişə işıq tutan bəlgələr milli qaynaq kimi öyrənilir. Orta əsrlər Azərbaycan türkçəmizin gəldiyi inkişaf yoluna nəzər salsaq, görürük ki, XIII-XIV əsrlərdə yaranmış ilk anadilli yazılı abidələrimizin bir qismi başlıca olaraq Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Danılmaz faktdır ki, ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan türkçəsi çar Rusiyası dönmində də Qafqazda, İranda yaşayan başqa dilli xalqların ikinci ünsiyyət dilinə çevrilmişdir. Təbii ki, rusların idarəçiliyi bu torpaqlarda artıqca, bilinçsizlik durumunda Azərbaycan türkçəsinin yerini rus dilinin tutması elə də uzaq tarix deyil. Bir sıra alimlər türklər üçün ortaq dil, ortaq əlifba məsələsində aparıcı olaraq, sırf dini ortaqlıq müstəvisindən yanaşıb ərəb qrafalı əlifbanı üstün tuturdular, bir sıra alimlər isə, ortaq əlifba məsələsində sırf latın qrafalı əlifbanın qəbul edilməsinin zəruriliyini müdafiə edirdilər. Bildiyimiz kimi, dilçilikdə elə məsələlər var ki, siyasi mahiyyət daşıyır və buna görə də dilçilikdə, dildə nəyinsə qəbul edilməsində və ümumiyyətlə onun tədqiqində zamana ehtiyac var.

Açar Sözlər: *Türk Əlifbası, Türk Dili, Qaynaq, Ortaq Əlifba, Ortaq Dil, Dil Ailəsi, Türkologiya*

A Perspective on the Issues of a Common Language and a Common Alphabet

Abstract: It is well known that the world's languages are different in terms of structure, vocabulary, and other linguistic features. In order to study the history of the particular people, researchers must trace their historical trajectory. The traces of the past are not only found in historical sources but also in contemporary materials: elements of ethnic identity and stereotypes preserved in ethnography, collective memory, language and dialects, mythology, and folklore serve as valuable national sources for understanding history. If we examine the development of the Azerbaijani Turkish language in the Middle Ages, we can observe that some of the earliest written literary monuments in the mother tongue, dating back to the 13th and 14th centuries, emerged primarily in Eastern Anatolia and adjacent regions. It is an undeniable fact that Azerbaijani Turkish served as a common language of communication during the Tsarist Russian period, becoming a second language for non-Turkic-speaking communities in the Caucasus and Iran. Naturally, as Russian political influence expanded over these territories, bilingualism shifted in favour of the Russian language, replacing Azerbaijani Turkish in many domains—a transformation that is not a distant historical event. Regarding the issue of a common alphabet for the Turkic peoples, some linguists prioritized the Arabic script based on religious unity, while others strongly advocated for the adoption of the Latin script as a necessary step toward standardization. As we know, certain linguistic issues carry political significance, and therefore, the acceptance, study, and implementation of linguistic policies require time and careful consideration.

Keywords: *Turkish Alphabet, Turkish Language, Source, Common Alphabet, Common Language, Language Family, Turkology*

Giriş

Bizlər dil nədir sualına bir çox cavablar verə bilərik. Dil insan ünsiyyətinin çox mühüm vasitəsidir, dil sosial hadisədir, dil təfəkkürlə sıx əlaqədardır, dilinformasiyanın qorunması və saxlanması üçün mühüm vasitəsidir. Dil cəmiyyətin təşəkkülü zamanı ibtidai insanların birgə əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Aydın anlaşılan nitqin meydana gəlməsi insanın, cəmiyyətin və şüurun sonrakı inkişafı üçün güclü vasitəyə çevrilmişdir. Məlumdur ki, dünya dilləri öz quruluşu, lüğət tərkibi və s. ilə fərqlənir. Bununla bərabər, bütün dillərə bəzi ümumi qanunauyğunluqlar, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. Dil zamandan asılı olaraq dəyişir (buna diaxroniya, yəni, hər bir dil ünsürünün tarixi inkişafını öyrənən dilçilik metodlarının məcmusu deyilir), ünsiyyət sferasında istifadədən qalır.

Hər bir xalqın dili sözdə təcəssümünü tapan onun tarixi yaddaşdır. Xalqın minilliklərə dayanan mənəvi mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif abidələrində öz əksini tapır. Hər bir insan aid olduğu xalqın dilinin yaşamasında, belə

* Dos., BAAU, zaminarustembeyli@gmail.com.

demək olarsa, birbaşa məsul şəxsdir. Hər kəs aid olduğu ana dilini bilməli və yaşatmalıdır. Lakin ana dilini bilməyən, hər hansı başqa bir dildə ünsiyyət quran insanlar da az deyil. Düşüncə dili ilə danışmaq dilinin üst-üstə düşməsi insanın fikrinin daha dolğun və doğru ifadəsidir.

Hər hansı bir xalqın tarixini öyrənmək üçün tədqiqatçı həmin xalqın tarix boyu gəldiyi yolla geri qayıtmalı olur. Keçmişin izi təkcə keçmiş mənbələrdə deyil, çağdaş qaynaqlarda da mövcuddur: özündə etnik atribut və stereotipləri qoruyan etnoqrafiyada, xalq yaddaşında, dildə və dialektlərdə, mifologiya və folklorda keçmişə işıq tutan bəlgələr milli qaynaq kimi öyrənilir. Milli qaynaqlarla yanaşı, yabançı dillərdə yazılmış mənbələr də gərəkli qaynaq sayılır və bu qaynaqlarda mütləq ortaqlıq məsələlərinə diqqət etmək lazımdır. Qədim köklərə malik türk dillərini araşdıran zaman bizim önümüzdə iki böyük yol durur. İslam dininin qəbul edilməsinə qədərki dövr, İslam dininin qəbul edilməsindən sonrakı dövr. İslamdan öncəki və İslamdan sonrakı dövrlərdə türk xalqlarını araşdıran zaman görürük ki, türklər tarix boyu müxtəlif əlifbalı mənimləyərək istifadə etmişlər və dünya mədəniyyətinə bir-birindən qiymətli töhfələr vermişlər. Türklərə aid daş bəlgərdə, yazıöncəsi işarələrdə, piktoqramlarda, Göytürk, Uyğur əlifbalarında, ərəb qrafalı əlifbada, kiril əlifbasında, latın əlifbasında mövcud olan qiymətli dil faktları türk etnosunun ortaqlığının birbaşa və ən gözəl nümunələridir.

Türk dilli mənbələrin araşdırılmasında Homerdən Mahmud Kaşğariyə qədər keçən iki minil ərzində türkdilli yazının var olması haqqında xeyli bəlgələrin mövcudluğu fəqat danışılmazdır. Aydın ki, ədəbi dili inkişaf etmiş hər bir xalq kimi, türkdilli xalqların da özünəməxsus orfoqrafiya qaydaları və bu qaydaları özündə əks etdirən orfoqrafiya lüğətləri var. Lakin türk dillərinin bir-birindən çox da ciddi şəkildə fərqlənmədiyini faktını göz önünə gətirərək qeyd etməliyik ki, həm genetik, tipoloji, həm də qrammatik quruluşları, lüğət tərkiblərinin ümumilikləri onların vahid dil ailəsində-türk dilləri ailəsində birləşməsinə rəvac vermişdir. Qədim dövrdən bu günə qədər, Türk etnosunu araşdıran bir çox alimlər bu etnosun Ön Asiyada doğulub buradan ətraf bölgələrə yayılmasını iddia edirlər. Antropoloji, arxeoloji, mifoloji bəlgələrdə aydın görünən bu durum dil faktları ilə də təsdiq olunur. Lakin Avropa alimlərinin son əsrlərdə türkoloqlara təqdim etdikləri “Altay nəzəriyyəsi” türklərin Ata yurdunu Ön Asiyada deyil, Mərkəzi Asiyada axtarmağa məcbur etmişdir. Fəqət hansı konkret arxeoloji kultura söykəndiyi bilinməyən bu ocağın yeri isə orada bu günə qədər tapılmamışdır. Halbuki türk-monqol-tunqus dillərinin sübut olmayan qohumluğu üzərində qurulan bu nəzəriyyə ortalığa çıxan bir çox suala cavab verə bilmir. (Ağasıoğlu, 2022:6-7)

Türk Dünyası elmi fikrinin ən qüdrətli nümayəndəsi hesab edilən XI əsrdə yaşayıb-yaratmış Mahmut Kaşğari türklərin yaşadığı geniş coğrafiyanı: Çin, Orta Asiya, Əfqanıstan, indiki İran, İraq, Azərbaycan, və Anadolu ellərini gəzib dolaşaraq, türk ləhcələrinə dair dil materiallarını toplayaraq sistemləşdirmiş, izahını vermiş və lüğət şəklində hazırlamışdır. Məhz bu fakta görə də, M. Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsəri Türk Dünyasının qızıl elmi açarıdır. M. Kaşğari qədim türk sivilizasiyasının qüdrətli ideoloqu, “Divanü lüğət-it türk” isə türk-müsəlman dünyası intibahının kompasıdır. “Divanü lüğət-it türk” kitabı türk dünyasının dilçilik xəritəsidir (Kaşğari Mahmud, 2024:7).

Qədim dövrdən bu günə qədər türk dilinin tarixi həm də onun ədəbiyyat nümunələrində qorunub saxlanılır. Əgər bizlər bu gün müasir dünyada kökləri qədimə söykənən türk etnosunda ortaqlıq məsələlərinin: ortaq əlifba, ortaq dil axtarışına çıxırıqsa, qədimdən bu günə uzanan hər dövrə aid yazılı mənbələrimizi, ədəbiyyat nümunələrimizi çoxistiqamətli tədqiqata cəlb etməliyik.

Orta əsrlər Azərbaycan türkçəmizin gəldiyi inkişaf yoluna nəzər salsaq, görürük ki, XIII-XIV əsrlərdə yaranmış ilk anadilli yazılı abidələrimizin bir qismi başlıca olaraq Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Şərqi Anadolunu ilk anadilli ədəbiyyatımızın beşiyi adlandıran Şaməddin Xəlilov Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoluda mövqeyi, təsir dairəsi ilə əlaqədar tədqiqatlarında bir çox türkoloqların “Şərqi

Anadolu şivələrinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyü, “Azəri ləhcələrinin hər şeydən öncə bir Oğuz türkcəsi, bir Şərqi Anadolu ləhcəsi olduğu, Azərbaycan sahəsinin dil coğrafiyası baxımından Qərbi Anadolu, Güney Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük və İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə aldığı”, “Şərqi Anadolu şivələri ilə Azərbaycan dili arasında bərabərlik işarəsinin qoyulduğu” qənaətinə gəldiklərini qeyd edir” (Rüstəmbəyli, 2024: 23-24)

Türk dünyasının bütövlüyü, türk xalqlarının birliyi, birlikdə güc sahibi olmaları tarix boyu bunu istəməyən, bundan ehtiyat edən qeyri türk xalqlarının müqaviməti, maneəsi ilə üzləşmişdir. Ayrı-ayrı dövlətlər şəklində formalaşan türk xalqlarının bir-birlərinə yaxın ola bilmə cəhdləri, həm iqtisadi, həm elmi, həm mədəni əlaqələr yaratmaq, ortaq iş birlikləri qurmaq istəkləri bu günümüzün də ən ümdə məsələlərindəndir və bu məsələ günümüzdə də öz aktuallığını itirmir, əksinə bu məsələnin həlli istiqamətində daha uğurlu addımlar atılır. Ortaqlıq məsələlərində heç bir zaman aktuallığını itirməyən ortaq dil və ortaq əlifba məsələsi digərlərinin həllində ən önəmlisidir. Bu gün bütün türk dünyası üçün ortaq olan ədəbi dil və əlifba mövzusu yenidən aktuallaşmışdır. Eyni proses XX əsrin əvvəllərində də ziyalıları düşündürmüşdür. 1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmiryolu xəttinin çəkilməsi hadisəsinə diqqət yetirdikdə görürük ki, bu hadisə Azərbaycanımızın sosial, ictimai, ədəbi mühitinə böyük təsir göstərmişdir. Bu dəmiryol xəttinin Azərbaycanın Rusiya və Qərbi Avropa bazarına girməsi ilə bərabər, Qafqazın Türkiyə ilə, xüsusilə İstanbul şəhəri ilə əlaqəsini xeyli genişləndirdi. Bu da öz növbəsində Azərbaycanda yeni bir nəfəsin, yeni bir cərəyanın-türkçülüyn yaranıb genişlənməsinə səbəb oldu. Deməli XX əsrin əvvəllərində ortaq türk dili və ortaq türk əlifbası ideyalarının təbliği bu dövrdə türkçülük hərəkatının böyük vüsət almasına gətirib çıxartdı.

Danılmaz faktıdır ki, ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan türkcəsi çar Rusiyası dönməsində də Qafqazda, İranda yaşayan başqa dilli xalqların ikinci ünsiyyət dilinə çevrilmişdir. Təbii ki, rusların idarəçiliyi bu torpaqlarda artdıqca, bilinçsizlik durumunda Azərbaycan türkcəsinin yerini rus dilinin tutması elə də uzaq tarix deyil. Ötən əsrin əvvəllərinə qədər Qafqaz gimnaziyalarında Azərbaycan türkcəsinin tədrisi vacib sayılırdı. Qafqaz canişinliyindən maarif nazirinə göndərilmiş məktubda belə deyilirdi: “...gürcü dili yalnız Tiflis və Kutais quberniyasının müəyyən yerlərində çinovniklər üçün əlverişli ola bilər, tatar (Azərbaycan türkcəsi) dili isə bütün Qafqaz ölkəsində yararlıdır.” Şimali Qafqaz-Dağıstan xalqlarının rəsmi yazışmalarından böyük bir qisminin Azərbaycan türkcəsində olduğunu Muradxan Cahangirov da arxiv sənədlərində ortaya çıxarmışdır. Dəfələrlə Qafqazda olmuş A.A.Bestujev Marlinski, M.Y.Lermontov və başqaları qeyd etmişlər ki, Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, Asiyayı başdan-başa gəzmək üçün də tatar (Azərbaycan türkcəsi) dilini bilmək bir o qədər zəruridir.

1926-cı ilin 26 fevral- 6 mart tarixlərində Bakı şəhərində SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi Birinci Türkoloji Qurultay bir çox alimlərin, siyasətçilərin çıxışları ilə tarixin yaddaşında qaldı. Qurultayda orfoqrafiya məsələləri əsas müzakirə predmeti olsa da, orfoepiya məsələləri də diqqətdən kənarda qalmadı. Lev Vladimiroviç Şerba, Lev İvanoviç Jirkov öz çıxışlarında orfoqrafiya məsələsinə geniş yer ayırmışdılar. Qurultayın gündəliyində duran ən aktual müzakirə predmetlərindən biri də türk dillərinin elmi terminoloji sistemi, onun müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri məsələsi idi (Qasimov, 2019: 80).

Məlumdur ki, Birinci Türkoloji Qurultayın hər iclasında, demək olar ki, bir məsələ müzakirəyə çıxarılır və elmi-nəzəri həllini tapırdı. Qurultayda “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranması prinsiplərinə dair” , “Türk dillərində elmi terminologiyanın sistemi haqqında” və s. adlı məruzələr türk dillərində terminologiya məsələlərinə işıq tuturdu. Birinci Türkoloji Qurultayı bir çox məsələlər kimi, yeni imla mətnlərinin və mükəmməl imla lüğətlərinin hazırlanmasını da Azərbaycan ziyalılarının qarşısında bir vəzifə kimi qoydu.

Bəkir Çobanzadə yalnız Azərbaycanda deyil, türkdilli xalqların bir çoxunun latın qrafikasına keçməsinə, imlanın orfoqrafiyanın prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Yeni əlifba yeni təfəkkür, yeni ideya, yeni baxış, B. Çobanzadənin dediyi kimi, “yeni zehniyyət” tələb edirdi (Qasimov, 2019: 117).

Gördüyümüz kimi, türk dillərinin ortaq məsələsində öncəliklə ortaq əlifba məsələsinin həlli özünü tapmalıdır. Kökü qədim etrusk əlifbasına söykənən günümüzün də ən işlək əlifbası olan latın əlifbasının bütün türkdilli dövlətlərdə rəsmi şəkildə qəbul edilməsi məsələsi artıq illərdir öz aktuallığını qoruyur.

Türkoloq dilçi alimlərdən Kəmalə Ələkbərova da, Elçin İbrahimov da öz elmi araşdırmalarında ortaq əlifba məsələsinə geniş yer vermişlər. Bütün müsəlman ölkələri kimi Azərbaycanın da ədəbi dil tarixində ərəb əlifbası silinməz və danılmaz izlər qoymuşdur. Bu əlifba dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə cavab vermirdi, lakin İslam dininin qəbulundan yaxın keçmişimizə qədər istifadə edilmişdi.

““Dildə, fikirdə, işdə birlik” devizi ilə bütün türkləri birləşməyə çağıran İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyədə, Kazanda, Türkünstanda, Qafqazda oxunan məşhur “Təcüman”ını ərəb əlifbası ilə nəşr etdirirdi. Ortaq dil yaratmaq ideyasını müdafiə edən, İstanbul türkcəsini ortaq dil hesab edən İsmayıl bəy Türkiyə türkləri də daxil olmaqla bütün türk dünyası üçün ərəb əlifbasını ortaq əlifba hesab edirdi (Ələkbərova, 2010: 84).

Nəticə

Gördüyümüz kimi, qohum xalqlar üçün, eyni kökə sahib xalqlar üçün ortaq ünsiyyət dili yaratmaq onların siyasi-ictimai həyatlarında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu günkü müasir dövrümüzdə dünyaya səpələnmiş bütün türk xalqları üçün ortaq dilin və ortaq əlifbanın yaradılması, belə demək olarsa, zamanın tələbidir.

Bildiyimiz kimi, dilçilikdə elə məsələlər var ki, siyasi mahiyyət daşıyır və buna görə də dilçilikdə, dildə nəyinsə qəbul edilməsində və ümumiyyətlə onun tədqiqində zamana ehtiyac var. Nəticədə Türk Dünyasının bütövlüyü, türk xalqlarının birliyi məsələsi durursa, əməldə, əqidədə, zehniyyətdə birlik ön planda olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Ağasioğlu, F. (2022), *İslamöncəsi Türk Tarixi 9 Bitik*. I bitik. Tarixi qaynaqlar. İstanbul.

Ələkbərova, K. (2010), *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri*. “Nurlan”. Bakı.

Kaşğari Mahmud (2024), *Divanü lüğət-it türk*. I cild. Bakı.

Qasimov, C. (2019). *Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər*. Bakı.

Rüstəmbəyli, Z. (2024). *XIV əsr nəsr abidəsi Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərinin leksikası*. “Elm və təhsil”. Bakı.